

Tasavvufî Bir Kavram Olarak Sohbetin Kur'ân-ı Kerîm'deki Yeri ve Anlamı*

The Place and Meaning of the Concept of Sohbet in the Quran as a Sufi Term

İrfan Kehya^{1*} - Rifat Okudan²

¹ Doktorant, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye, orcid.org/0000-0003-4274-7287, irfnkhy@gmail.com
PhD Student, Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences Department, Isparta, Türkiye, orcid.org/0000-0003-4274-7287, irfnkhy@gmail.com

² Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye, orcid.org/0000-0001-5114-7211, rifatokudan@sdu.edu.tr
Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences Department, Isparta, Türkiye, orcid.org/0000-0001-5114-7211, rifatokudan@sdu.edu.tr

* Corresponding author

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 05/01/2025

Kabul: 22/02/2025

Yayın Tarihi: 28/02/2025

Yayın Sezonu: Şubat

Benzerlik

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Yazar Katkıları

Yazar-1 (55)

Yazar-1 (45)

Atıf

Kehya, İ.-Okudan, R. (2025). Tasavvufî Bir Kavram Olarak Sohbetin Kur'ân-ı Kerîm'deki Yeri ve Anlamı. *Tanım Tenkit Teori*, 4: 46-59.

* Bu çalışma Prof. Dr. Rifat Okudan danışmanlığında yürütülen "Seyr-i Sülûs Usûlî Olarak Sohbet ve Hizmet" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Öz

Bu çalışma, tasavvuftaki sohbet kavramını Kur'ân'daki âyetler ışığında ele alarak, bu geleneğin manevî eğitim, bireysel gelişim ve toplumsal dayanışma üzerindeki etkilerini incelemektedir. Tasavvuf, İslâmî ilimler içerisinde derin bir anlam ve uygulama alanına sahip olup bireyin manevî yükselişini esas alır. Bu süreçte müşid-mürîd ilişkisi büyük bir öneme sahiptir ve bu ilişkinin en temel unsurlarından biri de sohbettir. Sohbet, sadece fiziksel bir birliktelik ve bilgi aktarımı olmayıp, aynı zamanda bireyin manevî hâlini dönüştüren, ona hikmet kazandıran bir vasıta olarak görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan birçok âyette sohbetin bireysel ve toplumsal etkilerine dair doğrudan ya da dolaylı referanslar bulunmaktadır. Özellikle salihlerle birlikte olmanın teşvik edilmesi, hikmet ve öğütlerin önemine dikkat çekilmesi, Mü'minler arasındaki birlik ve dayanışmanın vurgulanması; sohbetin manevî ve ahlaki boyutlarını destekleyen unsurlar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, çalışmada sohbet terimiyle ilişkilendirilen Kur'ân'daki ilgili âyetler örnekleme yolu ile ele alınmış ve bu âyetlerin tasavvufî sohbet geleneğiyle nasıl alakalandırıldığı değerlendirilmiştir. Örneğin Hz. Musa ve Hz. Hızır arasında geçen kıssada, Hz. Musa'nın ilim yolunda sabırla ilerleyememesi, öğrenme ve rehberliğe olan ihtiyacı dile getirmektedir. Bu süreç, tasavvufî öğretilerde müridin, rehberine itaat etmesinin ve sabırlı olmasının önemini simgeler. Tasavvuf erbabı için sohbet, sadece bir bilgi aktarımı değil, aynı zamanda bir irfan paylaşımıdır. Sohbetin içindeki feyz ve hikmet, müridin manevî yolculuğunda bir rehberlik işlevi görür ve bu süreçte sabır, tevazu ve ihlas gibi manevî erdemler ön plana çıkar. Tasavvufî sohbet, müridin irşad vasıtası olarak müritlerine rehberlik ettiği bir ortam oluştururken, aynı zamanda katılımcılar arasında manevî bir bağ kurulmasını sağlar. Tasavvuf istilâhında sohbet, Kur'ân ve hadisler çerçevesinde şekillendiği için, İslâmî ilimlerin aktarımında da önemli bir işleve sahiptir. Sohbetin konusu sadece ilmi bir aktarım olmayıp, aynı zamanda kalbi bir eğitime de yöneliktir. Bu nedenle tasavvufî geleneğe sohbet, gönüllerin arınmasına, ahlakî olgunlaşmaya ve bireyin nefsini terbiye etmesine yardımcı olan bir araç olarak ele alınmıştır. Ayrıca, sohbetin toplumsal boyutları da göz ardı edilmemelidir. Kur'ân'da yer alan sohbetle ilgili âyetler, toplumsal dayanışmanın ve ahlakî olgunlaşmanın önemli unsurları olarak kullanılmıştır. İnsanlar arasındaki ilişkilerde, hikmetin paylaşılması, sabır ve anlayış gösterilmesi gerektiği öğretilir. Tasavvufî düşünceye göre, doğru sohbetin faydaları yalnızca bireysel değil, toplumsal düzeyde de ruhsal iyileşmeye ve ahlakî gelişime hizmet eder. Kur'ân'daki âyetler, bireyin çevresindeki insanlarla kurduğu ilişkinin onun manevî halini ve kişiliğini şekillendirdiğini belirtmekte, bu yüzden kişinin ruhsal olarak kiminle beraberlik yaptığından da önemini ortaya koymaktadır. Tasavvufî anlayışta sohbet, sadece konuşmayı değil, gönül birlikteliğini ve manevî etkileşimi içeren derin bir anlam taşımaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, Kur'ân âyetleri ışığında tasavvufî sohbetin mahiyetini, birey üzerindeki etkisini ve toplumsal dayanışmaya katkısını ele alarak, bu geleneğin İslâm düşüncesindeki yerini ortaya koymaktadır. Sohbetin, bireyin manevî gelişimi için vazgeçilmez bir unsur olduğu ve Kur'ân'ın bu anlayışı destekleyen öğretiler sunduğu görülmektedir. Bu çerçevede, sohbetin yalnızca düşünsel bir boyutu olmadığı, bireyin fiil ve davranışlarına da yansıyan bir etkisinin bulunduğu görülmektedir. Tasavvufî sohbet, manevî bilgiyi yalnızca aktarmakla kalmaz, aynı zamanda bu bilginin içselleştirilerek hayata geçirilmesini sağlar. Sohbet meclislerinde edinilen bilgi, bireyin ahlaki tutum ve toplumsal ilişkilerinde belirleyici bir rol oynar. Dolayısıyla, sohbet bireysel gelişimi destekleyen ve toplumsal ahengi güçlendiren dinamik bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmada tasavvufî bir terim olarak sohbetin Kur'ân'daki temelleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kur'an, Sohbet, Manevi Eğitim, Dayanışma

Research Article**History**

Received: 05/01/2025

Accepted: 22/02/2025

Published: 28/02/2025

Pub Date Season: February

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyrights & Licensing

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the studies utilised are mentioned in the bibliography.

Conflicts of Interest

No conflict of interest declared.

Financial Support

No external funding was used to support this research.

Author Contributions

Author-1 (55)

Author-1 (45)

Citation

Kehya, İ.-Okudan, R. (2025). The Place and Meaning of the Concept of Sohbet in the Quran as a Sufi Term. *Description Critique Theoria*, 4: 46-59.

* This study is based on the doctoral thesis titled 'Sohbet and Service as a Method of Seyr-i Sülûk' conducted under the supervision of Prof. Dr. Rifat Okudan.

Abstract

This study examines the concept of sohbet (spiritual conversation) in Sufism in light of the verses in the Qur'an and explores its effects on spiritual education, individual development, and social solidarity. Sufism holds a deep meaning and application in Islamic thought, focusing on the individual's spiritual ascent. In this process, the relationship between the guide (murshid) and the disciple (murid) is of great importance, and one of its most fundamental components is sohbet. Sohbet is seen not only as a physical gathering and transmission of knowledge but also as a means of transforming the individual's spiritual state, granting them wisdom. Many verses in the Qur'an contain direct or indirect references to the individual and social effects of sohbet. Specifically, the encouragement to be with the righteous, the emphasis on wisdom and admonition, and the importance of unity and solidarity among believers are elements that support the spiritual and moral dimensions of sohbet. In this context, the study examines the relevant verses in the Qur'an associated with sohbet through examples and evaluates how these verses relate to the Sufi tradition of sohbet. For example, in the story of Prophet Musa (Moses) and Prophet Khidr, where Musa is unable to progress patiently in the path of knowledge, the need for learning and guidance is emphasized. This process symbolizes the importance of obedience and patience towards the guide in Sufi teachings. For Sufi practitioners, sohbet is not just a transfer of knowledge but also a sharing of spiritual wisdom. The divine light and wisdom in sohbet serve as a guide in the disciple's spiritual journey, and virtues such as patience, humility, and sincerity come to the forefront. Sufi sohbet creates an environment in which the murshid (guide) offers guidance to their murids (disciples) while simultaneously fostering a spiritual bond among participants. Since sohbet in Sufism is shaped by the Qur'an and hadith, it also plays a crucial role in the transmission of Islamic knowledge. The subject of sohbet is not merely academic knowledge but also directed towards spiritual training. Therefore, in Sufi tradition, sohbet is viewed as a tool that helps purify the heart, mature morally, and discipline the self (nafs). Moreover, the social dimensions of sohbet must not be overlooked. The verses in the Qur'an related to sohbet are used as essential elements of social solidarity and moral maturation. It is taught that wisdom should be shared among people, and patience and understanding should be demonstrated in relationships. According to Sufi thought, the benefits of proper sohbet serve not only the individual but also contribute to spiritual healing and moral development at the social level. The Qur'anic verses emphasize that the individual's relationships with others shape their spiritual state and personality, highlighting the importance of choosing the right company. In Sufi understanding, sohbet involves not just verbal communication but also a deep meaning of heartfelt unity and spiritual interaction. In conclusion, this study, through the lens of Qur'anic verses, examines the nature of Sufi sohbet, its impact on the individual, and its contribution to social solidarity, thereby shedding light on the place of this tradition within Islamic thought. It is evident that sohbet is an indispensable element for the spiritual development of the individual, and the Qur'an offers teachings that support this understanding. In this context, it is evident that the conversation has not only a cognitive dimension but also an impact that reflects on the individual's actions and behaviors. Sufi discourse does not merely convey spiritual knowledge, but also facilitates its internalization and practical application in life. The wisdom acquired in the gatherings plays a crucial role in shaping the individual's moral attitudes and social relationships. Therefore, the conversation should be considered a dynamic process that supports individual development and strengthens social harmony.

Keywords: Sufism, Quran, Conversation, Spiritual Education, Solidarity

Giriş

Kur’ân-ı Kerîm İslâmî araştırmaların ana unsurunu teşkil ettiği için vazgeçilmez bir kaynak konumundadır. Bu sebeple İslâm âlimleri herhangi bir konuyu araştırdıklarında ilk olarak o konu ile alakalı âyet-i kerîmeleri gözden geçirmişler ve meseleyi dinin esası sayılan bu asıl kapsamında işlemeye özen göstermişlerdir. Yaptıkları araştırmalar ve ulaştıkları veriler sonucunda Kur’ân-ı Hakîm’in ışığında istidlâl ettikleri meseleleri sağlam bir temel üzerine inşa etmişlerdir. Bu çalışmada, İslâm dininde önemli bir konuma hâiz olan ve asr-ı saâdetten günümüze kadarki süreçte özellikle Tasavvuf alanıyla ilgilenenler tarafından kendisine ehemmiyet atfedilen sohbet kavramı, Kur’ân-ı Kerîm bağlamında incelenecektir. Böylece sohbetle ilgili âyetler tespit edildikten sonra örnekleme yoluyla seçilen birtakım dirâyet, rivâyet ve iş‘ârî tefsirlerdeki konuyla ilintili yaklaşımlar ve görüşler değerlendirilecektir. Âyetler genel anlamda tasavvufî bir yaklaşımla tetkik edilecek, yer yer itikadî ve fikhî boyutlara da değinilecektir.

Bu konu hakkında “Tasavvuf Klasiklerinde Sohbet ve Uhuvvetin Temel İlkeleri” (Erkaya, M. E., 2017). ve “Marifete Erme Yöntemi Olarak Sohbet: Sülemî’nin Edebü mücâleşeti’l-meşâyih ve hıfzî hurumâtihim Risâlesinin Tercüme ve Değerlendirilmesi” (Eraslan S., 2021) isimli çalışmalar mevcuttur, lakin mezkûr araştırmalar ya bir şahsın görüşleri özelinde ya da dönemsel olarak değerlendirme yoluyla ele alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada sohbet kavramını konu hakkındaki âyetler ve tefsirleri temel alınarak Kur’ân kaynaklı detaylı delillendirilmesi amaçlanmaktadır.

Sohbet kelimesi, sözlükte bir kimsenin arkadaşı, dostu, yoldaşı, refakatçisi olmak, biriyle samimi olmak, arkadaşlığını sürdürmek anlamlarına gelen; dua cümlesinde kullanıldığında ise koruma manası barındıran **صحب** fiili kökünden müştaktır. Bu kökten türeyerek **صحبة** mastar formunda arkadaşlık, dostluk, eşlik, refakat etme, sosyallik, sosyal ilişkide bulunma ve eş dost manalarına gelmektedir (Erkaya, M. E., 2017, 251; İbn Manzur, 1993, 1:519; İsfahânî, 1991, 1:475; Mustafa vd., t.y., 1:507; Uludağ, 2009, 37:350-351).

Ayrıca **صحب** fiilinden türeyen ve ism-i fâilinin çoğulu şeklinde gelen **صحابية** ve **اصحاب** kelimeleri, Hz. Peygamber ile karşılaşarak ona iman eden ve İslâm üzere vefat eden kimselere söylenilmektedir (Mustafa vd., t.y., 1:507). Böylece **صحابية** kelimesinin ism-i fâil formunda çoğul olarak kullanılmasının **صحب** fiiline tahsis edildiği, başka hiçbir ism-i fâil kalıbının cemisinin **فعالة** kalıbında gelmediği aktarılmaktadır (İbn Manzur, 1993, 1:519).

Kur’ân-ı Kerîm’de Sohbet Kavramı

1. Arkadaşla Sohbet

Tasavvuf âlimleri “sohbet” kavramını temellendirirken çoğunlukla ilk defa referans aldıkları delil Tevbe sûresinin kırkinci âyet-i kerîmesidir. Nitekim bu âyet, sohbetin en üstün derecesini bizatihi göstermekte, ayrıca sohbetin nasıl gerçekleşeceği hususunda da mühim bilgilere örnek teşkil etmektedir. Söz konusu âyet, hicret esnasında Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir’in bir mağaraya sığındıklarından bahsetmekte, yakalanma korkusuyla endişelenen yol arkadaşını Hz. Peygamber’in teskin etmesini aktarmaktadır. Hakk Teâlâ kadîm olan kelimada bu hadiseyi şu şekilde ifade etmiştir:

إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَخْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Şâyet ona (Rasûlüm’e) yardım etmezseniz o zaman (bilin ki), şüphesiz kâfirler, (Ebû Bekir’le birlikte) iki kişinin ikincisi olarak onu (Mekke’den) çıkardıklarında Allah Teâlâ ona yardım etmişti. O vakit o ikisi mağaradaydılar da arkadaşına: ‘Tasalanma, muhakkak ki Allah bizimle berâberdir!’ diyordu. Nihâyet Allah, ona sekînetini (kalblerini

huzura erdiren rahmetini) indirmiş, sizin görmediğiniz (manevi) ordularla da ona kuvvet vermiş ve inkâr edenlerin kelimesini (şirk davâlarını) en alçak etmişti. En üstün olan, birtek Allah'ın sözüdür. Zira Allah, Azîz 'dir, Hakîm 'dir." (et-Tevbe 9/40).

Dikkat edilecek olursa âyetinde, hicret esnasında Hz. Peygamber'in beraberinde bulunan Hz. Ebû Bekir, "صاحب" terimiyle ifade edilmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in Ebû Bekir ile sohbeti ve arkadaşlığı bu âyet-i kerîme hasebiyle nasta sabit bir konuma gelmiştir. Nitekim onun sohbetinin, mücerret arkadaşlık adı altında kuru kuruya laftan ibaret olmadığı, Allah Teâlâ'ya ve Rasûlün'e itaatte canını ve malını feda ettiği, ailesinden ayrı kalmayı ve reisliğini terk etmeyi göze aldığı aktarılmaktadır. Böylece hiçbir zaman Hz. Peygamber'den ayrılmadığı, Hz. Peygamber'in aleyhinde olanları düşman benimsediği ve her türlü olumsuzlukta ona bir kalkan vazifesi gördüğü beyan edilmiştir (Hâzin, 1979, 2:95). Buradan hareketle "sohbet" kavramının içermesi gereken vasıflara da işaret olunmuştur.

Örneğin bu âyet-i kerîmeyle Hz. Ebû Bekir'in yüceliğine, Hz. Peygamber'e iman etmede ilk sırada bulunmasına, ruhlar âleminde sıfır yokluktan çıkarılış esnasında Hz. Peygamber'den sonra ikinciliğine, mağaradaki ikinciliğine, hicret vaktinde ve hilafette ikinciliğine, Hz. Peygamber'den sonra Mescid-i Nebvî'ye defnedilmekteki ikinciliğine işaret bulunduğu beyan edilmektedir. Ayrıca ölümden sonraki dirilme zamanında yerin kendisinden yarıldığı ikinci kişi olmasına, "ümmetten cennete girecek ilk kişi"¹ şeklinde müjdelenmesinden ötürü, Hz. Peygamber'den sonra cennete gireceklerin ikinci sırasında yer aldığına delaletin varlığı bildirilmiştir (Bursevî, t.y., 3:435).

Ayrıca Hz. Ebû Bekir'in sahâbeliğini inkârın âyetin inkârı sayılması bakımından küfre sebebiyet vereceği, diğer sahâbelerin inkârı durumunda ise küfre değil de bid'ate sürükleyeceği aktarılmaktadır. Yine Allah Teâlâ'nın bu âyetinde Hz. Ebû Bekir dışında bütün yer ehlini azarladığı ifade edilmektedir (Âlûsî, 1994, 5:291; Hâzin, 1979, 2:94).

Allah Teâlâ Nisâ sûresi otuz altıncı âyetinde, kendilerine iyilikte bulunulmasını emrettiği kişileri sayarken, hiçbir menfaat beklemeksizin her koşulda yanındakinin faydasını gözetken hakiki sohbet sahibi yakın arkadaşı da zikretmektedir.

وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا

"Allah'a ibâdet edin ve ona hiç bir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşta, yolda kalmışa, sağ ellerinizin efendi olduğu kimselere (kölelerinize) iyilik edin. Muhakkak Allah, kibirlenen ve çokça övünen kimseleri sevmez. (Onlar) o kimseler ki cimrilikte bulunurlar; hem de insanlara cimriliği emrederler ve Allah'ın kendilerine lütfundan bağışladığı şeyleri gizlerler. Biz o nankörler için ise, (pek) rezil edici bir azab hazırlamışızdır!" (en-Nisâ, 4/36-37) buyrulmaktadır.

Âyet-i kerîmede geçen بالصاحب بالجنب ifadesi bazı müfessirler tarafından "kişinin hanımı" manasında tefsir edilse de (Hâzin, 1979, 1:523), Hz. Ali bu ifadeyi; "Yakın arkadaş, kişiye seyahatte yoldaşlık eden, bir ilmi birlikte

¹ Hz. Peygamber "أتاني جبريل عليه السلام فأخذ بيدي فأراني باب الجنة الذي تدخل منه أمتي" *"Cibril aleyhisselâm bana geldi ve elimi tuttu, sonrasında da ümmetimin kendisinden gireceği cennet kapısını bana gösterdi."* buyurmuş, bunu işiten Hz. Ebû Bekir de "Ey Allah'ın Rasûlu seninle birlikte olup o kapıya bakmayı isterdim." demiştir. Efendimiz de kendisini teselli ederek onu müjdelemiş "أما إنك يا أبا بكر أول من يدخل الجنة من أمتي" *"Beni dinle, gerçekte sen ey Ebû Bekir, ümmetimden cennete girecek kimselerin ilksin."* buyurmaktadır. Bk; (Ebû Dâvûd, "Sünnet", 9).

öğrenen veya mescitte ya da herhangi bir mecliste yanında oturarak ona arkadaşlık yapan kimsedir” şeklinde açıklamıştır (Beydâvî, 2008, 1:214; Bursevî, t.y., 2:206; Nesefî, 2008, 1:357). Nitekim aralarında asgarî seviyede dahi sohbet geçen kişilerin, birbirlerinin hakkına riâyet ederek, dostunu unutmayıp onu iyiliklere vesile etmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Bursevî, t.y., 2:206). Yine arkadaş ile maksat samimi duygularla karşısındakinin faydasını isteyen kişidir şeklinde de izah edilmektedir (Hâzin, 1979, 1:523; Ayrıca bk. Tortop & Yaka, 2020, 106-107).

Sohbetle alakalandırılan bir diğer âyet ise Hz. Musa ile Hz. Hızır’ın kıssalarının aktarıldığı kısımdadır. Buna göre Hz. Musa ve Hz. Hızır arasında geçen kıssa, sohbet ve arkadaşlığın ne denli gerekli olduğunu ortaya çıkarması bakımından son derece önemli bir konuma hâizdir. Hz. Musa bir peygamber olmasına rağmen ilmi ve hikmeti elde edebilmek için tevâzu göstererek kendisinden daha alt mertebedeki Hz. Hızır’a tâbi olmaktan, sözünü dinlemeyi kabul etmekten geri durmamıştır. Mezkûr hâdise dinî ve ilmî bilgileri elde etmekte sohbet ve arkadaşlığın önemini vurgulayan mühim bir delil sayılmaktadır. Bu konu hakkında Allah Teâlâ:

قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا قَالَ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا

“Musa ona: ‘Doğruya iletici olarak öğretilmiş ilimden bana da öğretmen için sana tâbi olabilir miyim?’ dedi. O (Hızır) da (Musa’ya): ‘Doğrusu sen, benimle beraber sabretmeye aslâ güç yetiremezsin!’, ‘Ve iç yüzünden tamamen haberdar olmadığın bir şeye karşı nasıl sabredeceksin?’ dedi. O da: ‘Allah dilerse beni sabırlı bulacaksın ve sana hiç bir işde âsi olmayacağım’ dedi.” (el-Kehf, 18/66-69) buyurmaktadır.

Hz. Musa Hz. Hızır’a dinimde onunla irşad edeceğim hayra isabet etmiş ilmi bana öğretmen şartıyla seninle arkadaşlık yapabilir miyim demektedir. Onun böyle söylemesi, ilmi öğretmesine karşılık peşinden gitmeye izin istemektir. İlim öğrenmek maksadıyla gerçekleştirilen tâbiliğin şerefi hakkında da yeterli bir delil sayılmaktadır şeklinde yorumlanmıştır (Bursevî, t.y., 5:273; Kuşeyrî, t.y., 2:408; Nesefî, 2008, 2:310).

Bazı rivâyetlerde Hz. Hızır’ın Hz. Musa’ya, sana ilim olarak Tevrat, meşguliyet olarak İsrailoğulları yeterlidir dediği, Hz. Musa’nın ise bu tâbi olma ve öğrenme işini Allah Teâlâ’nın kendisine emrettiğini bildirdiği aktarılmaktadır. Ayrıca Hızır aleyhisselâm’ın onun sabredememesini te’kit ifadesi kullanarak bildirme sebebinin ise başlarına zâhiren kötü görünen işler geleceğinden kaynaklandığı beyan edilmektedir. Zira normalde sâlihlerin dâhi dayanamayacağı bu olaylara şeriat sahibi bir peygamberin asla sabredemeyeceği, gelişen hadiseleri görünce inkâr yoluna gideceğini bildirdiği açıklanmaktadır (Bursevî, t.y., 5:275; Hâzin, 1979, 3:223; Nacuvânî, 1999, 1:486; Nesefî, 2008, 2:311).

Sohbet esnasında hassasiyetle dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de sabırdır. Nitekim Hz. Musa’nın bu konudaki duâsı, sohbet sırasında sabır vasfının gerekliliğine işaret etmektedir. Bazı Âlimler, Musa aleyhisselâm’ın “Allah dilerse beni sabırlı bulacaksın” demekle, sabır hakkında verdiği sözü Allah Teâlâ’nın dilemesine bağlaması, ya sabır konusunda Allah’ın tevîk ve yardımını dilemekten ya onun ismi ile bereketlenmekten, ya da işin zorluğunu ve şiddetini bilmesinden kaynaklandığını söylemektedir (Bursevî, t.y., 5:276). Böylece sabır hakkında kendine güvenemediği için inşaallah dedi, Çünkü bu sâlihlerin âdetidir şeklinde tefsir edenler de bulunmaktadır (Bursevî, t.y., 5:276; Gazalî, t.y., 1:50; Hâzin, 1979, 3:223).

Musa aleyhisselâm’ın Hızır aleyhisselâm’la konuşurken, sözlerinin son derece tevâzu barındırdığı, kişinin kendisinden daha bilgili birine karşı tevâzulu davranması gerektiği beyan edilmektedir. Ayrıca Musa aleyhisselâm’ın edep çeşitlerine riâyet ederek onun peşinden gitmeyi kabul ettiği, bu tâbiliğini ispat etmek için de kendisi hakkında

cehaleti, hocası hakkında da bilgiyi ikrâr etmekle iznini istediği bildirilmektedir (Bursevî, t.y., 5:273; Nîsâbü'rî, 1995, 4:444).

Peygamberlerin en yücelerinden olmasına rağmen Musa aleyhisselâm'ın ilmi talep etmesi ve ilim yolunda yolculuk yapması, hiçbir kimse tarafından ilim talebinin terk edilemeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır. Yine Musa aleyhisselâm'ın peygamberliği ve kendisine gönderilen özel bir şeriatinin bulunması, başka bir peygamberden kendi şeriatine bağlanmayan gizli ilimleri öğrenmesine, engel teşkil edecek bir sebep olarak görülmemiştir (Bursevî, t.y., 5:274).

Ayrıca tıpkı Musa ve Hızır aleyhimesseleâm arasında olduğu gibi sâlikin malını, makamını, ailesini ve vatanını terk ederek kendine şeyh arayıp bulması, akabinde de tevazu içerisinde şeyhini yücelterek sohbetlerine katılmaya ve ona tâbiliğe izin istemesi müridin edeplerinden sayılmaktadır (Bursevî, t.y., 5:274).

Yine mezkûr âyetteki gibi sûfinin Musa aleyhisselâm'ı örnek alarak ilim, soy, makam ve fazilet gibi yücelik bildiren her türlü sıfattan sıyrılarak şeyhinin hizmetinde hazır bulunması, kendisini hiçbir kimsenin tanımadığı bir yabancı gibi görmesi, şeyhinin emirlerini yerine getirerek yasakladıklarından kaçınması, sohbet kavramı özelinde mürid hakkında uyulması gereken önemli vazifelerden görülmektedir (Bursevî, t.y., 5:275).

Musa aleyhisselâm'ın "Allah dilerse beni sabırlı bulacaksın" demesine rağmen sabredemediği, lakin İsmail aleyhisselâm'ın "Allah dilerse beni sabredenlerden bulacaksın" demekle sabra muvaffak olduğu bildirilmektedir. Âlimler ikisi arasındaki farkı; "Musa aleyhisselâm Hızır aleyhisselâm'ın sohbetine öğrenme ve öğrencilik yoluyla gelmiştir, böylece bir şey gördüğü zaman hakikatının ne olduğunu anlayıncaya kadar sabredememiş bilakis tıpkı öğrencilerin âdetindeki gibi hocasına itiraz etmiştir. İsmail aleyhisselâm'da ise iş böyle değildir. Aksine O, Allah Teâlâ'ya teslim ve sevk makamındadır. İkisinden her biri kendi makamlarında muvaffak olmuşlardır." şeklinde açıklamaktadır. Bazı âlimler ise Musa aleyhisselâmın gayret ve hiddet; İsmail aleyhisselâm'ın ise hikmet ve sabır makamında olduğunu söylemişlerdir (Âlûsî, 1994, 8:345; Bursevî, t.y., 5:276).

Mezkûr olaya farklı bir açıdan yaklaşan âlimler de bulunmaktadır. Onlar İsmail aleyhisselâm الصابرين lafzını kullanarak çoğul sığası tercih etmiş, böylece kendisini sabredenlerin içerisine sokmuş ve girmeye de muvaffak olmuştur, ancak Musa aleyhisselâm صابرا şeklinde tekil formu kullanmış nihâyetinde de sabredenlerin dışında kalmıştır, zira maksada ulaşmak ve makamı elde etmek için teklikten sıyrılmak en uygun yöntemdir şeklinde açıklamaktadırlar (Bursevî, t.y., 5:276).

Tasavvufçular bu âyetten yola çıkarak salih bir insanla sohbet hususunda bazı şart ve ediplere de değinmişlerdir. Buna göre şeyhin yaptıklarına, hallerine, sözlerine ve hareketlerine itiraz etmemek, hoş karşılanmayacak bir eylemini gördüğünde aklının ve şerî bilgisinin yettiğiyle onu inkâr etmemek ve hakkında kötü düşüncede bulunmamak gerekmektedir. Nitekim onun hakkında güzel düşünerek yaptığı işlerde ve görüşlerinde doğruluğuna itikat etmek, tam tersine hatayı kendi düşüncesinin eksikliğinde, aklının yetersizliğinde ve amelinin azlığında görmek müridin edeplerinden sayılmaktadır (Bursevî, t.y., 5:276).

2. Sâdıklarla Sohbet

Allah Teâlâ kullarına sâdık kimselerle birlikte olmasını açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu takdirde onlarla ünsiyet kurmak, vaaz ve nasihatlerini dinleyerek sohbetlerinde bulunmak, son derece mühim bir vazifeye dönüşmektedir. Zira insanın birliktelik kurduğu kişideki ahlak ve alışkanlıkların sirayet edici oluşu göz önüne

alındığında, sâlihlerin sohbetinde devamlılık sağlamak, onlarla hem dem olmak kişinin güzel hasletlerinin artmasına, kötü alışkanlıklarının azalmasına vesile olacaktır. Nitekim Cenab-ı Hakk bizlere şöyle buyurmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ

“Ey iman edenler; Allah’dan sakının. Bir de sâdık kimselerle beraber olun.” (et-Tevbe, 9/119).

Sâdık kimseden maksadın, Allah ve Rasûlün’e imanlarında yahut fiil, söz ve niyet olarak Allah’ın dininde yahut tövbe edip Allah’a dönüşlerinde doğru kimselerle birlikte olun anlamına geldiği bildirilmektedir. Binaenaleyh âyetteki sâdık ile muradın bu üç zümre ve kısımlarını kapsadığı ifade edilmektedir (Beydâvî, 2008, 1:424; Bursevî, t.y., 4:373; İmâdî, t.y., 4:110; Neseî, 2008, 1:715).

Bazıları ise Hz. Peygamber’i ve ashâbını savaşlarda tasdik edenlerle birlikte olun, savaşı terk ederek evlerinde oturan muhâlif münâfıklarla birlikte olmayın manası taşıdığını beyan etmektedir. Yine Saîd bin Cübeyr’den aktarılan bir görüşe göre âyette geçen sâdık terimiyle kastın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olduğu bildirilmektedir. İbnu Abbas hazretlerine dayandırılan bir rivayette ise mezkûr âyette yer alan sâdık ifadesiyle niyetleri ve fiilleri dosdoğru, son derece ihlasla Hz. Peygamber’in ardından Tebûk Gazvesi’ne katılan kişilerin kastedildiği belirtilmektedir (Hâzin, 1979, 2:164).

Kimi Tasavvufçular ise âyet-i kerîmedeki sadâkati bütün kötülük ve yalanlardan af dileyerek, günahlarını itiraf etmekte doğruluk üzere olan kişilerdir şeklinde yorumlamaktadır. Aynı zamanda doğruluğun cennete, yalanın ise günaha sürükleyiciliğinden ötürü âyetin sâdık vasfının faziletini bildirdiği açıklanmaktadır (Hâzin, 1979, 2:164).

Hazreti Ebû Bekir hilafet hakkında Sakîfe günü Ensâr’a bu âyeti delil getirmiştir. Ensâr, bir emir bizden bir emir sizden demiş, Hazreti Ebû Bekir ise Haşr sûresi sekizinci âyeti tilavet etmiştir. Âyette geçen sâdıkları kast ederek; “Ey ensâr topluluğu onlar kimlerdir?” diye sormuş, Ensâr da; “Sizsiniz” demişler, akabinde de Tevbe sûresi yüz on dokuzuncu âyeti okumuş, burada geçen sâdıkların da yine kendileri olduğunu vurgulamıştır. Onlara; “Allah Teâlâ sâdıklarla beraber olun demekle sizin bize uymanızı emretmiştir, bizim size değil, biz emirleriz sizler ise vezirlersiniz.” buyurmuştur (Hâzin, 1979, 2:164). Anlaşıldığı üzere Hz. Ebû Bekir Ensâr’a Allah’ın emrine boyun eğerek kendilerinin sohbet ve birlikteliğine uymaları gerektiğini bildirmektedir

Bazı müfessirler de konuya fikhî açıdan yaklaşarak söz konusu âyetin icmâ hakkında delil niteliği taşıdığını beyan etmiştir. Allah Teâlâ’nın sâdıklarla beraber olmayı emrettiği, binaenaleyh onların sözlerinin kabul edilmesinin de elzem bir vazifeye dönüştüğü zikredilmektedir (Neseî, 2008, 1:716).

3. Âlimler ve Sâlihlerle Sohbet

Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Peygamber’e önceki nebîleri örnek almasını emretmektedir. Âlimlerin de birer peygamber mirasçısı olduğu (Ebû Dâvûd “İlim”, 1; Tirmizî “İlim”, 19) göz önüne alındığında, En’âm sûresi doksaninci âyeti mücibince âlim ve sâlih zevâta uyarak sohbetlerine devam etmenin ehemmiyeti ortaya çıkmaktadır (Eraslan, 2021, 638).

أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْبَدَهُ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ

“Onlar (peygamberler), Allah’ın hidâyete erıştirdiği zatlardır; (Rasûlüm) Artık sen de onların üzerinde oldukları doğru yola tutunup ona uy! De ki: “(Ben) ona (peygamberlik görevini yerine getirmeme karşılık) sizden bir ücret talep etmiyorum! O (Kur’ân), âlemler için nasihattan başka bir şey değildir.” (el-En’âm, 6/90).

Müfessirler Allah Teâlâ’nın efendimize, çoğu peygamberde farklılık arzeden furû’î şer’î konularda değil de, Allah Teâlâ’ya iman, tevhid ve dinin usûlü gibi birbirlerine muvafakat ettikleri meselelerde kendinden önceki

peygamberlere uymasını emrettiğini açıklamaktadırlar (Beydâvî, 2008, 1:310; Bursevî, t.y., 3:62; Hâzin, 1979, 2:157; Neseî, 2008, 1:520).

Bazı müfessirler ise sözlükte اقتداء kelimesindeki asıl manasının fiilde ikincinin birinciye uygunluğunu istemek anlamına geldiğini, bu haseple kendisinden önceki peygamberlerin şariat ve sünnetleriyle dahi amel etmesinin emrolunduğunu ifade etmektedirler. Yine edepsizlerin ezâlarına sabretmek ve onları affetmek gibi bütün güzel ahlak, fiil ve sıfatlarda kendilerine uymasını emretmektedir şeklinde görüş bildirenler de bulunmaktadır (Hâzin, 1979, 2:157). Hâsılı insanın sohbetinde bulunduğu zevâtın tüm güzel hasletlerini kendisinde toplayarak onların yoluna tutunması, hidâyete erişmekte takvâ sahibi dostlarını vesile edinmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Âlimlerin mezkûr âyeti Hz. Peygamber'in bütün nebîlerden daha faziletli olması hakkında delil getirdikleri de aktarılan bilgiler arasındadır. Zira tüm güzel ahlak ve şeref sıfatlarının önceki peygamberlere farklı farklı dağıldığı beyan edilmektedir. Mesela Nuh aleyhisselâm'ın kavminin eziyetlerine sabretmesi, İbrahim aleyisselâm'ın şeref sahibi olması, İshak, Yakup ve Eyüp aleyhisselâm'ın belâ ve sıkıntılara sabretmesi, Davud ve Süleyman aleyhisselâm'ın nimet mukâbilinde çokça şükretmeleri, Zekeriya, Yahya, İsa ve İlyas aleyhisselâm'ın dünyada zâhidlikleri, İsmail aleyhisselâm'ın sâdâkati sıralanabilecek özelliklerden sadece bazısıdır. Allah Teâlâ efendimize zikredilen vasıf sahiplerine uymayı emretmekle her birinde farklı bulunan bütün bu güzel haslet ve sıfatları kendisinde toplayacağına işaret etmektedir. Binaenaleyh peygamberlerin kendilerine has tüm yüce ahlak çeşitlerini barındırması hasebiyle onu peygamberlerin en üst derecesine ulaştırdığı anlaşılmaktadır (Bursevî, t.y., 3:62; Hâzin, 1979, 2:157). Demek oluyor ki nasıl Hz. Peygamber kendinden önceki nebîleri örnek almakla en yüce makâma eriştiyse kişi de Allah dostu salih kimselerin sohbetlerinde bulunarak onları örnek almalı, yaşantılarını kendisine şîâr edinmeli, neticesinde de sırat-ı müstakîm üzere bir yaşantıya kavuşmaya gayret göstermelidir.

Ayrıca bu âyetin Kur'ân-ı Kerîm öğretmek ve hadis rivâyet etmek karşılığında ücret almanın caiz olmadığına delil teşkil ettiği bildirilmektedir (Neseî, 2008, 1:520).

Müslüman'ın tevhid üzere Cenab-ı Hakk'ı isim ve sıfatlarıyla tanıması, Rabbine layıkıyla ibadet etmesi, İslâmî ilimlerden kelim, tasavvuf, fıkıh vb. her bir fenne göre dinin gerekliliklerinden sayılan elzem bir vazifedir. Buradan hareketle sohbet kavramıyla bağdaştırılan bir başka âyet ise şudur:

الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ الرَّحْمَنُ فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا

“O gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri altı günde yaratan sonra da arşa hükümran olan Rahman'dır. O Rahman'ı (onun sıfatlarını) bilene sor.” (el-Furkan, 25/59).

Mezkûr âyette geçen ve sohbet terimiyle ilişkilendirilebilecek olan خبير kelimesiyle ilgili dört farklı görüş bildirilmektedir. Âyetin ihtivâ ettiği anlamının kavranılması ve sohbet konusuyla alakasının ortaya çıkarılması bakımından âyetin genel bir şekilde tefsirine değinmek faydalı olacaktır. Bu bağlamda âyette geçen yaratılış süresi ile ilgili “Allah Teâlâ semâyı, yeri ve arasındakileri yarattığında gece ve gündüz bulunmadığından dünya günlerinden altı gün süresi müddetinde onları yarattı.” anlamına geldiği açıklanmıştır. Bir rivâyette ise Allah Teâlâ'nın yaratmaya başladığı ilk günün pazar günü, son günün ise cuma günü olduğu ifade edilmekte, Hepsini bir anda yaratmaya kâdirken kullarına yumuşaklık ve pekiştirmeyi, işlerde acele etmemenin tercihlili olduğunu öğretmek için altı günde yarattığı belirtilmektedir (Bursevî, t.y., 6:234; Neseî, 2008, 2:545).

Âyet-i kerîmede geçen استوى kelimesinin على harfî ceri ile müteaddî olduğunda yücelik ve galebe çalmak manalarına geldiği, buradaki yüceliğin ise yere, göğe ve onlar dışındaki her şeye tasarrufunun geçerliliğinden ötürü

saltanat ve mâliklik anlamlarını barındırdığı zikredilmektedir. Lakin mahlûkun en yücesi olması hasebiyle Allah Teâlâ'nın kelâmını semâya tahsis ettiği, bu saltanat ve hükümrânlığı da rahmaniyyet mertebesine tayin ettiği açıklanmaktadır (Bursevî, t.y., 6:234-235).

Âyetteki خبير kelimesi ise, bir görüşe göre “Onun rahmetini sana haber vermeyi bilen bir kişiye sor.” veya “Allah Teâlâ'yı ve rahmetini sana haber verecek kişiye sor.” şeklinde tefsir edilmektedir (Nesefî, 2008, 2:546). Bu takdirde âyet-i kerîme sâlihler ve velilerle sohbet hakkında delil teşkil etmektedir.

Başka bir görüşte de, “Rahman ism-i şerifi, Allah Teâlâ'nın önceki kitaplarında geçen isimlerinden bir isimdir, fakat kâfirler onu bilmiyorlardı, onlara kimi inkâr ettiğinizi öğreninceye dek Ehl-i Kitâp'tan bu ism-i şerifi size haber verecek kimseye sorun denildi.” şeklinde yorumlanmıştır (Nesefî, 2008, 2:546; Şevkânî, 1993, 4:98). Bazı müfessirler ise, “Ey insan bu yaratılış ve istivâ ile alakalı bilgileri öğrenmek istersen benden başkasına yönelme, bana sor.” anlamına geldiğini ve خبير ile kastın Allah Teâlâ'nın kendisi olduğunu ifade etmektedir. Diğer bazıları ise muradın Cebrail aleyhisselâm manasına geldiğini söylemektedir (Hâzin, 1979, 3:106). Bu üç değerlendirmeye binaen ise âyetin sohbet kavramıyla ilişkisi bulunmamaktadır.

4. Anne-Baba ile Sohbet

Tasavvuf ilminde sohbet kavramına yüklenen özelliklerden bazıları, anne babayla nasıl geçinileceğine dair bilgilerin bulunduğu âyet-i Kerîmeden çıkarılmıştır. Ayrıca ana babaya hürmet, kendilerine karşı hüsn-ü sohbet, Hz. Peygamber'in da titizlikle üzerinde durduğu konular arasındadır.² Buna göre Allah Teâlâ Lokman sûresi on beşinci âyet-i kerîmesinde şöyle buyurmaktadır:

ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

“Eğer, kendisi ile alakalı hiçbir bilginin olmadığı bir şeyi bana ortak koşman hakkında seni zorlarlarsa, onlara itaat etme. Lakin dünya işlerinde onlara güzellikle sahip çık ve bana yönelenlerin yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. O zaman ben de size yaptığınız şeyleri haber vereceğim.” (Lokmân, 31/15).

Âyetin, “Biz insana deriz ki ana babaya itaat etmen ve hizmetlerinde bulunman zorunlu ve değerli bir iştir, lakin onlara uymak putları bana ortak koşmana sebebiyet verecekse bu konuda onların sözünü dinleme, çünkü yaratıcına karşı günah işlemekte hiçbir mahlûkun emrini yerine getirirken söz konusu değildir.” anlamına geldiği ifade edilmiştir (Bursevî, t.y., 7:79; Hâzin, 1979, 3:216; Nesefî, 2008, 2:715). Ayrıca dünyada onlara m'arûf olarak şeri'at ve cömertliğin gerektirdiği nispette güzel ahlak, yumuşaklık, sıla-i rahim ve iyilikle arkadaşlıkta bulun şeklinde de tefsir edilmektedir. Yine Müslüman'a kendisini şirke sürüklemesinden çekinmediği takdirde, kâfir bile olsa ana babasına yiyecek, içecek, giysi gibi hayatlarını idâme edecekleri nafakayı sağlamasının, hizmetlerinden geri durmayarak mümkün mertebede ziyaretlerini aksatmamasının zorunluluk arzettiği açıklanmaktadır. İbn-u Ata' ise âyeti, “Kendisinde benim hizmetimin nurlarını gördüğün kimse ile sohbet ve arkadaşlık kur.” ifadesi ile yorumlamaktadır (Bursevî, t.y., 7:79; Nesefî, 2008, 2:715).

Ayrıca âyette geçen من أناب الي “bana yönelen kimse” ile kastın, “benim itaataime yönelen Muhammed Aleyisselâm'ın ve ashâbının dinine uy” şeklinde olduğu söylenmektedir. İbn-u Abbas ise burada muradı Hz. Ebû Bekir'e dayandırmaktadır. Nitekim İslâm ile şereflendiğini duyduklarında, Hz. Osman, Talha, Zübeyr, Sa'd bin Ebî

² Hz. Peygamber ana babaya iyilik yapmayı en faziletli ameller arasında saymakta hatta onlara sunulan ihsânî fazilet açısından Allah yolunda cihâdın önüne koymaktadır. Bk. (Buhârî, “Namaz vakitleri”, 4; Müslim, “İman”, 36).

Vakkas ve Abdurrahman bin Avf'ın onun yanına geldiklerini bildirmektedir. Onların “Bu adamı tasdik edip ona iman mı ettin?” diye sorduklarını, Hz. Ebû Bekir'in de “Evet, Muhammed aleyhisselâm dosdoğru bir zâttır, ona iman edin” diyerek onları Hz. Peygamber'e götürdüğünü ve İslâm'ı kabul ettiklerini, bu vesile ile Hz. Ebû Bekir'in irşadı sayesinde ilk Müslümanlar derecesine ulaştıklarını aktarmaktadır (Hâzin, 1979, 3:216). Diğer bir görüşte ise bu âyetin, annesi dininden dönünceye kadar yiyip içmeyeceğine yemin ettiği zaman ki, aşere-i mübeşşere'den Sa'd bin Ebî Vakkas hakkında indiği beyan edilmektedir (Bursevî, t.y., 7:79).

Anne ve baba, sohbet ve muhabbetin hassasiyetle üzerinde durulması gerektiği en mühim kimselerdendir. Zira günahların en büyüğü sayılan şirk dahi kişiyi onlara karşı bu görevlerden alıkoymamaktadır. Kaldı ki Müslüman anne baba hakkındaki gereklilik ise bunun çok daha ötesinde bir ehemmiyet kazanmaktadır. Öyleyse onlara her zaman iyilikle muamele etmek, ihtiyaçlarını gidermek, hal hatırlarını sorup şefkatte bulunmak son derece önemli bir vazifeye dönüşmektedir (Bursevî, t.y., 7:79).

5. Takvâ Sahipleri ile Sohbet

Hakiki dostluğun herhangi bir dünyevî maksat veya menfaat uğruna değil, Allah rızasını gözeterek kurulan dostluklarla gerçekleşeceği beyan edilmektedir (Hâzin, 1979, 2:95). Bu doğrultuda takva sahibi sâlih kimselerle kurulan arkadaşlıklar kişiyi hem dünyevî hemde uhrevî saadetlere ulaştırmakta anahtar vazifesi görmektedir. Nitekim Allah dostlarının birlikteliği, kişiyi günahlardan, kötü huy ve alışkanlıklardan alıkoymaya, ilahi emir ve buyrukların yerine getirildiği müstakîm bir hayatı yaşamaya sevk edecektir. Bunun dışında kalan dostlukların tümünün geçersiz sayıldığı hatta kıyamet gününde düşmanlığa dönüşeceği âyet-i kerîmede açıkça bildirilmektedir. Zira Allah Teâlâ:

الْأَخْلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ

“O gün dost olanlar (bile) birbirlerine düşman olurlar; lakin takvâ sâhibleri müstesnâ.” (ez-Zuhuf, 43/67) buyurmaktadır.

Müfessirler âyette bahsedilen dostluğun inanmayanların birbirleriyle kurmuş oldukları arkadaşlık olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buradan hareketle dünyada veya dünyevî işlerde hiç bir koşul gözetmeksizin küfür ve günah üzere birbirlerini sevenlerdir, lakin kıyamet gününde ise dostluklarının azaba sebebiyet vereceği âşîkar olmasından ötürü aralarındaki sevgi bağı kesilerek birbirlerine düşmanlık besleyenlerdir şeklinde yorumlanmaktadır. Müfessirlere göre takvâ sahiplerinin düşmanlıktan istisnâ edilmesinin sebebi onların dünyada birbirlerini yalnızca Allah için sevmesi ve Allah'a itaatte toplanmalarıdır. Bu haseple sevgilerinin her hal üzere devam edeceğini, hatta kâfirlerin aksine ahirette arkadaşlıklarından kaynaklı sevap ve derecelerinin arttığını görmeleriyle dostluklarının daha da kuvvetleneceğini bildirmektedirler (Bursevî, t.y., 8:387; Hâzin, 1979, 4:140; Mekkî, 2005, 2:359; Neseî, 2008, 3:280).

Mezkûr âyet-i kerîmede Müslüman ve kâfirlerin arkadaşlıklarının hakikati Hz. Ali tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: “İki Müslüman dost vardır, iki de kâfir dost vardır. Müslüman dostlardan biri vefat ettiğinde, vefat eden kişi: ‘Ya Rabbi filan arkadaşım bana senin ve Rasûlû’nün itaatini emrediyordu, hayrı emredip beni şerden engelliyordu ve bana seninle karşılaşacağımı hatırlatıyordu, benden sonra onu delâlete düşürme, bana hidâyet ettiğin gibi ona da hidâyet et, bana ikramda bulunduğun gibi ona da ikramda bulun.’ şeklinde dua eder. Müslüman arkadaşı da onun peşinden vefat ettiği zaman, Allah Teâlâ o ikisini bir araya getirerek: ‘Sizden her biriniz arkadaşını övsün.’ buyurur. Her ikisi de birbirlerini: ‘Sen ne güzel dostsun, ne güzel kardeşsin, ne güzel arkadaşsın.’ şeklinde överler. İki kâfirden biri öldüğü vakit, ölen kişi: ‘Ya Rabbi filan arkadaşım beni sana ve Rasûlûn’e itaat etmekten engelliyordu,

bana şerli işleri emredip hayırlardan engelliyordu, seninle karşılaşmayacağımı söylüyordu.’ diyecektir. Hak Teâlâ da: ‘Her biriniz diğer arkadaşını methetsin.’ buyurur. Onlar da: ‘Sen ne kötü kardeşsin, ne kötü dostsun, ne kötü arkadaşın.’ diyecektir.” (Hâzin, 1979, 4:140).

6. Sohbet Ehinde Bulunması Gereken Vasıflar

Kehf sûresi yirmi sekizinci âyet-i kerîmede Allah Teâlâ Hz. Peygamber’e kimlerle sohbet ve birliktelik yapacağını, kimlerin sözünü dinlememesi gerektiğini açıkça ifade etmekte ve şöyle buyurmaktadır:

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا

“Sabah, akşam Rablerinin rızasını (cemâlini) isteyerek, Rablerine dua edenlerle berâber candan sabırlı ol; dünya hayatının süsünü (güzelliklerini) dileyerek gözlerini onlardan (o dua edenlerden) çevirme ve (masiyetlerinden ötürü) kalbini bizi anmaktan gaflette bıraktığımız, nefsinin isteklerine tâbi olmuş ve işinde gücünde haddi aşan kişilere boyun eğme.” (el-Kehf, 18/28).

Bazı müfessirler bu âyeti “Ey Muhammed dünya nimetlerinden hiçbir şeyi maksat edinmeksizin yalnızca benim rızâmı amaçladıkları halde tüm vakitlerinde dua eden yahud sabah kolaylık ve muvaffakiyeti, akşam ise hata ve günahlarının affedilmesini dileyerek dua eden kimselerin sohbetinde sebât eyle ve kendini onlarla birlikte hapsed. Zengin ve şerefliyle oturup kalkmayı, dünya ehliyle sohbet etmeyi isteyerek bakışlarını onlardan çevirme. Kalbini zikirden gâfil, tevhitte mühürlediğimiz, şeriatin emirlerine uymayarak nefsini iştahlandığı ve lezzetlendiği şeylerin peşinden sürükleyen, işinde gücünde Hakk’a karşı gelen kimselere boyun eğme.” şeklinde tefsir etmektedirler (Bursevî, t.y., 5:238-239; Hâzin, 1979, 3:209-210).

Selmân-ı Fârsî’nin de aralarında bulunduğu Müslümanlar’dan fakir bir topluluk Hz. Peygamber’le birlikteyken henüz Müslüman olmamış olan Uyeyne bin Hasn el-Ferâzî ve kâfirlerin bazı reisleri Rasaulullah’ın yanına gelmişlerdi. Bu sırada Hz. Selmân’ın üzerinde yünden bir palto vardı. Elindeki hurma yapraklarını bölüp onları örüyordu ve terlemişti. Uyeyne, Hz. Peygamber’e sahâbeyi kastederek: “Bunların kokusu seni rahatsız etmiyor mu ?” diye sordu. Akabide de mağrur bir şekilde: “Biz Mudar kabilesinin önde gelenleri ve en şerefliyeriyiz, bizler Müslüman olursak bütün insanlar Müslüman olur, zira bizleri sana tâbi olmaktan ancak bu gibi kimseler engelliyor, onları uzaklaştır ki biz de sana tâbi olalım ya da bize bunlardan ayrı bir meclis ayarla” dedi. Mezkûr rivâyette geçen hadisenin âyetin sebep-i nuzûlu olduğu beyan edilmektedir (Bursevî, t.y., 5:238; Hâzin, 1979, 3:209).

Başka bir rivâyette ise âyetin ashâb-ı suffe hakkında indirildiği, onların Mescid-i Nebvîde kalan yedi yüz fakir kişi oldukları, ticaret, ziraat, hayvancılık gibi herhangi bir işle uğraşmadıkları, namazlarını kılıp mescitten ayrılmadan diğer namazı bekledikleri ifade edilmektedir. Bu âyet-i kerîme inince de Hz. Peygamber’in الحمد لله الذى جعل فى أمتى من أمرت أن أصبر نفسى معهم “Ümmetimde kendileri ile birlikte sabretmemle emrolunduğum kimseler bulunduran Allah’a hamdolsun.” dediği bildirilmektedir (Hâzin, 1979, 3:209).

Ayrıca Zunnûn-u Mısırî rahimehullah’ın âyetinde geçen sâlihlerle ilgili; “Allah Teâlâ onlar hakkında nebîsini muhatap aldı ve uyardı. Ey Muhammed, ruhu, kalbi, nefsi bizim hakkımızda sabırlı olanlarla birlikte sabret. Onlar sabah akşam huzura tayin edilen yerden ayrılmazlar, bizim huzurumuzdan ayrılmayan kimselerin hakkıysa senin de onlarla beraber sabretmen, onlardan ayrılmamandır.” dediği söylenmektedir (Bursevî, t.y., 5:239).

Yine âyet-i kerîmedeki تريد kelimesinin i’râbının istikbal manası için getirilen hal anlamı taşıdığı, Hz. Peygamber’in dünyanın süsünü istemesine hükmedilemeyeceği, şüphesiz onun dünyadan ve ziynetinden sakındığı, zenginlerle sohbeti yasakladığı zikredilmektedir. Bu bilgi dikkate alındığında söz konusu âyetin meâli “Ey

Muhammed dünya nimetlerinden hiçbir şeyi maksat edinmeksizin...” şeklinde olmaktadır. Bu bağlamda âyetle yerilen kişilerin bu eğilime yönelmesinin sebebiyse, kalplerinin Allah’ı zikirden gâfilliği ve hakla değil bâtulla meşguliyetleri görülmektedir (Bursevî, t.y., 5:239).

Bu âyet-i kerîme odağında bazı işârî tefsirlerde İbrahim el-Havvâs’ın açıklamalarına yer verdiği görülmektedir. Onun kalbin cilası ve ilacını Kur’ân’ı, anlamını düşünerek okumak, mideyi aç bırakmak, gece namazı kılmak, seher vakti Allah Teâlâ’ya yalvarmak, sâlihlerle sohbet olmak üzere beş şeye bağladığı açıklanmaktadır (Bursevî, t.y., 5:238).

Ayrıca âyetin *من أغفلنا قلبه عن ذكرنا* “kalbini bizi anmaktan gaflette bıraktığımız” kısmı itikadî açıdan ele alındığında, Allah Teâlâ’nın kulların fiillerinin yaratıcısı olduğuna delalet ettiği bildirilmektedir (Nesefî, 2008, 2:298). Bu takdirde âyet Ehl-i Sünnet’in lehinde Mûtezile mezhebinin aleyhinde delil teşkil etmektedir.

7. Sohbet Meclislerinde Riâyet Edilmesi Gereken Âdâp

Mücadele suresinin on birinci âyet-i de sohbet ile ilişkilendirilmiştir. Her ne kadar âyetle “sohbet” terimi bulunmasa da içermiş olduğu hüküm tüm meclisleri kapsamaktadır. Dolayısıyla sohbet meclislerindeki âdâp bakımından önemine işaret edilmesinde fayda görülmektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَقَسَّعُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا لَفَسْحَ اللَّهِ لَكُمْ وَإِذَا قِيلَ انشُرُوا فَانْشُرُوا يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

“Ey imân edenler! Size: “Meclislerde yer açın!” denildiğinde derhal yer açın ki, Allah da size genişlik versin! Size: “Kalkın!” denildiğinde de derhal kalkın ki, Allah içinizden imân edenlerin ve (özellikle) o kendilerine ilim verilmiş bulunanların derecelerini arttırsın! Zira Allah, her ne yaparsanız hakkıyla haberdâr olandır.” (el-Mücadele, 58/11) buyrulmaktadır.

Mezkûr âyet-i kerîmenin cuma, ilim, Kur’ân, hadis, zikir, sohbet meclislerini hasılı Müslümanlar’ın hayr ve mükâfat için toplandıkları bütün meclisleri kuşattığı aktarılmaktadır. Bu bağlamda hayr ve rahatlık üzere insanlara genişlik sağlayanlara Allah Teâlâ’nın dünya ve ahiret hayırlarını genişleteceği bildirilmektedir ((Bursevî, t.y., 9:403; Hâzin, 1979, 4:50; Nesefî, 2008, 3:449).

Tasavvuf âlimleri bir umde olarak kabul ettikleri “sohbet” kavramı hakkındaki görüşlerini genel olarak aktarılan âyetler bağlamında temellendirmişlerdir. Buna göre insanın, özü sözü bir olan sâlih zevâtın sohbetlerinde bulunması, kibre kapılmaksızın son derece tevâzu göstererek nasihat ve tavsiyelerini dinlemesi, onlardaki güzel haslet ve alışkanlıkların sirâyetine vesîle olacak; neticede de kişide güzel ahlakın yerleşmesine, hayr ve iyiliklerinin artmasına, kötü alışkanlıklarından kurtulmasına yardımcı olacaktır. Zira hakîki sohbet ve dostluk takvâ sahipleriyle kurulan arkadaşlıktır. Çünkü onlar Allah’ın rızâsını amaçladıkları halde ancak Allah için birbirlerini sever ve yalnızca Hakk’a itaatte bir araya gelirler. Böylece birbirlerinin sırat-ı müstakîm üzere devam etmelerini sağlarlar. Oysaki dünyevî maksatlar uğruna gerçekleştirilen arkadaşlıkların gelip geçici olduğu, herhangi bir fayda barındırmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Hizmet Peygamber ve ashâbının hayatlarını kendilerine şîâr edinen sûfiler aradan geçen süreç zarfında onlardan ulaşan aktarımlarla özel usûl ve kavramlar belirlemişlerdir. Gerek klasik dönem mutasavvıfları, gerekse tarikatlerin oluşumundan sonraki tasavvufçular bu usûl ve yöntemleri tatbik ederek yaşantılarını belli bir nizâma sokmaya özen göstermişlerdir. Böylece izlerinden giden müridlerine de edinmiş oldukları deneyimleri hassasiyetle yansıtmışlar,

sonuçta da birçok irfânî ve medenî tecrübeyi tevâris etmişlerdir. Bu usûl ve metodlar arasında sohbet kavramı diğer birçok kavrama nisbetle kendisine daha fazla ihtimam gösterilen ve üzerinde hassasiyetle durulan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Tasavvuf erbâbı sohbeti seyr-i sülûkun ilk adımı ve maksada ulaştıracak temel unsuru şeklinde algılamaktadırlar. Tasavvuf ıstılahâtında mezkûr kavrama bu denli önem gösterilmesindeki asıl sebep âyet-i kerîme ve hadis-i şeriflerde kendisine defâatle değinilmesidir. Binaenaleyh Tasavvuf terminolojisinde merkezî bir eksene oturtulan bu kavram hemen hemen her tarikat tarafından sahiplenilerek kendi literatürlerinde mühim bir merhale olarak tayin edilmiştir.

Bu çalışmada da tasavvufî bir terim ve kavram olan “sohbet”in Kur’ân-ı Kerîm’deki yerinin incelenmesi amaçlanmış ve Kur’ân’daki ayetlerle tasavvufî düşüncenin nasıl ilişkilendirildiği ortaya konulmuştur. Yapılan inceleme, sohbetin yalnızca birliktelik biçimi olmanın ötesinde, maneviyatın güçlendirilmesine hizmet eden, derin anlamlar taşıyan, bireysel ve toplumsal düzeyde ruhsal bir olgunlaşmayı ifade eden bir kavram olduğunu ortaya koymuştur. Kur’ân-ı Kerîm’deki bazı ayetler, Mü’minlerin Allah’a daha yakın olabilmesi için gerekli olan irfânî ve zühdî pratiklere işaret etmektedir. Bu çerçevede sohbet, sadece bir bilgi aktarımı değil, aynı zamanda bir hikmet ve marifet paylaşımı olarak anlam bulmaktadır.

Kur’ân’da yer alan sohbetle ilgili ayetler, genellikle insanların arasında kelâm-ı ilahinin, hakikat arayışının ve ilahi hikmetin paylaşılmasının önemini vurgulamaktadır. Bu ayetlerden hareketle, mutasavvıfların sohbet kavramına yükledikleri anlamın, onların takvâ, kalbî arınma ve nefsin terbiye edilmesi gibi manevî dünyalarının terakkisiyle ilgili süreçlerine hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Tasavvuf bilginleri, sohbeti sadece bilgi aktarımının ötesinde, aynı zamanda nefsin tezkiyesi, ruhsal olgunlaşma ve ilahi bilgilere ulaşma yöntemi olarak kabul etmişlerdir. Bu bağlamda, sohbetin, bireyin nefsânî telkinlerinden kurtulmasını sağlamak ve ilahi aşka yönelmek için bir araç olarak kullanılması, tasavvufî literatürde merkezi bir yer tutmaktadır.

Tasavvufçuların sohbeti bir feyz ve ilahi rahmet kaynağı olarak görmeleri, Kur’ân’daki sohbetle ilişkili öğretilerle örtüşmektedir. Sohbet, sadece fizikî birliktelik değil, aynı zamanda daha üstün bir zâtın arkadaşlığıyla nefsin saflaştırılması ve hakkın tecellisi yolunda içsel bir pratik olarak değerlendirilmektedir. Âyet-i kerîmelerden istidlâl edilerek ulaşılan sohbet kavramının, bireyin başta dışa dönük hareketleriyle birlikte kalp ve zihin üzerinde derin etkiler bırakarak, onu marifetullah ve hikmete yönlendirdiği sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla bu durum sohbetin yalnızca bir düşünsel paylaşım değil, aynı zamanda bir manevi yükselme aracı olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, tasavvufî sohbetin Kur’ân perspektifinden ele alınması, hem bireysel manevi olgunlaşmayı hem de toplumsal düzeydeki fiilî, fikrî ve ruhi iyileşmeyi sağlayan önemli bir içsel ve dışsal uygulama olarak anlaşılmalıdır. Sohbetin, Kur’ân’daki ilahi öğretiler ve tasavvufî öğretilerle olan bağlantısı, bu pratiğin derinliğine inebilmek ve irfânî boyutlarını kavrayabilmek için önemli bir dayanak sunmaktadır. Bu çalışmanın, ilerleyen araştırmalara, sohbetin farklı boyutlarını incelemeye ve bu kavramın Kur’ânî temellerine dayanan daha kapsamlı bir literatür oluşturulmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça | References

Âlûsî, Ş. M. (1994). *Rûhu’l-me’ânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘azîm ve’s-seb’i’l-mesânî*. thk. Ali Abdu’l-Bârî Atiyye (C. 1-16). Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye.

Beydâvî, N. A. (2008). *Tefsîru’l-Beydâvî Envârü’t-Tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*. (C. 1-2). Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye.

Buhârî, E. A. M. b. İsmâîl b. (2001). el-Câmi‘u’l-müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar min umûri Resûlillâh

- sallallâhu aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmihî-Sahîhu'l-Buhârî. thk. Muhammed Zühêyr b. Nâsîrî'n-Nâsîr, (C. 1-9). Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât.
- Bursevî, İ.H. (t.y.). *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. (C.1-10). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ebû Dâvûd, S. (2009). *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût – Muhammed Kamil Karabelli. (C. 1-7). Lübnan: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Ebû Dâvûd, S. (t.y.). *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyî'd-dîn Abdu'l-Hamîd. (C. 1-4). Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyyetü.
- Eraslan, S. (2021). Marifete Erme Yöntemi Olarak Sohbet: Sülemî'nin Edebü mücâleseti'l-meşâyih ve hıfzî hurumâtihim Risâlesinin Tercüme ve Değerlendirilmesi *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/2, 634- 652.
- Erkaya, M. E. (2017). Tasavvuf Klasiklerinde Sohbet ve Uhuvvetin Temel İlkeleri. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1, 249-276.
- Gazalî, M. (t.y.). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (C. 1-4). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife
- Hâzin, A. A. (1979). Tefsîrû'l-Hâzin Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-Tenzîl. (C. 1-4). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İmâdî, M. (t.y.). *İrşâdû'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. (C. 1-9). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabiyyi.
- İbn Manzûr, C. (1993). *Lisanu'l-Arap*. (C. 1-15). Beyrut: Daru Sadır.
- İsfahânî, H. (1991). *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. (C. 1-2). Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasarı bi nakli'l-Adli anî'l-Adli ilâ Rasûlillâhi sallallâhu aleyhi ve sellem-Sahîhu'l-Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Kuşeyrî, Z. A. (t.y.). *Letâ'ifü'l-işârât*. thk. İbrahim Besyûnî. (C. 1-3). Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmeti li'l-Kitâb.
- Mekkî, E. M. (2005). *Kûtu'l-Kulûb*. (C. 1-2). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mustafa, İ., Zeyyât, A., Abdulkâdir, H., & Neccâr, M. (t.y.). *Mu'cemu'l-Vesît*. (C. 1-2). Kahire: Daru'd-Da've.
- Nahcuvânî, N. (1999). el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye el-mûdihâtü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye. (C. 1-2). Mısır: Dâru Rikâbî.
- Nesefî, E. H. A. (2008). *Tefsîrû'n-Nesefî Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Tevîl*. (C. 1-3). Beyrut: Dâru İbni Kesîr.
- Nisâbü'rî, N. H. (1995). *Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân*. thk. eş-Şeyh Zekerîyyâ Amîrât. (C. 1-6). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şevkânî, E. M. (1993). Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr. (C. 1-5). Beyrut: Dâru İbni Kesîr.
- Tirmîzî, M. (1998). *Sünen-i Tirmîzî*. thk. Beşşâr 'Avvâd M'arûf. (C. 1-6). Beyrut: Dâru'l- Garbî'l-İslâmî.
- Tortop, N. & Yaka, Z. (2020). Karâfi'nin Makâsîd Görüşlerinin Dayandığı Temeller. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 45/2, 102-118.
- Uludağ, S. (2009). Sohbet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.